

ІСТОРІЯ БУКОВИНИ

УДК930.2:323.111(477.85)«177/18»

© Melchior JAKUBOWSKI
(Komorów, Polska)

PRZYNALEŻNOŚĆ ETNICZNA A WYZNANIE NA BUKOWINIE W ŹRÓDŁACH Z PRZEŁOMU XVIII I XIX WIEKU

W opisach Bukowiny oraz w aktach Kościoła łacińskiego przynależność etniczną określano w różnym związku z wyznaniową. Jako Moldawian rozumiano albo ogół ludności prawosławnej, albo rozróżniano wśród prawosławnych Moldawian i Rusinów (dla których brakowało jednolitego nazewnictwa). Zdarzało się powiązanie rzymskich katolików z Niemcami i Węgrami. Jednak bukowiński Kościół łaciński od początku miał charakter zdecydowanie wieloetniczny i wielojęzyczny. Terminologia także tu nie zawsze jest jasna, co pokazuje problem rozróżnienia Polaków i Słowaków.

Na Bukowinie zachodziły różnorodne związki między przynależnością etniczną a wyznaniową, nie było jednak regułą ich utożsamienie (znane z Galicji). Wykształceniu tolerancji sprzyjało przemieszanie etniczne wiernych zarówno w Cerkwi prawosławnej, jak i w Kościele katolickim.

Słowa kluczowe: Bukowina, grupy etniczne, religia, terminologia.

Мельхіор ЯКУБОВСКИ
(Коморов, Польща)

ЕТНІЧНА ПРИНАЛЕЖНІСТЬ ТА ВИЗНАННЯ НА БУКОВИНІ ЗА ДЖЕРЕЛАМИ ЗІ ЗЛАМУ XVIII ТА XIX СТОЛІТЬ

В описах Буковини та актах католицької церкви етнічна приналежність окреслювалася у різному співвіднесенні з релігійною. Під поняттям «молдавани» розуміли або весь масив православної людності, або ж розрізняли з-посеред православних молдаван і русинів (для котрих не було однієї назви). Траплялося також ототожнення римокатоликів із німцями та угорцями. Католицька церква на Буковині, однак, із самого початку мала характер безумовно багатоетничний і багатомовний. Термінологія тут також не завжди зрозуміла, що доводить проблема розрізнення поляків і

словаків. На Буковині траплялися різномірні поєднання поміж етнічною та релігійною приналежністю, однак їх тотожність не була якимось правилом (як це спостерігалося в Галичині). Формуванню толерантності сприяло етнічне перемішання вірних як у православної, так і католицької церквах.

Ключові слова: Буковина, етнічні групи, релігія, термінологія

Melchior JAKUBOWSKI
(Komorow, Poland)

ETHNICITY AND CONFESSION IN BUKOVYNA IN THE SOURCES FROM THE TURN OF THE 18TH CENTURY

In the descriptions of Bukovyna as the new Habsburg province and in the records of the Roman Catholic Church various terms for ethnicity have functioned, sophisticatedly related to the religious denominations. Either all Orthodox inhabitants were described as Moldavians, or a difference between Orthodox Moldavians and Orthodox Ruthenians was marked. For Ruthenians (Orthodox and Greek Catholic) and their language there was no common name. All Roman Catholics were sometimes considered as Germans and Hungarians. Despite that, Catholic Church in Bukovyna from its beginning was multi-ethnic and multi-language. The ambiguity of terms is shown by the problem with distinguishing Catholic Poles and Slovaks. On the other hand, there was even a case of mistaking Ruthenians for Poles. Ethnicity and confession in Bukovina were entangled with each other, but with no strict connection, like the one functioning in Galicia (Polish Roman Catholics and Ruthenian Greek Catholics). The situation was much more complicated. The mixture of ethnicities among the faithful in both Orthodox and Catholic Churches was a factor of highest importance for the development of famous Bukovinian tolerance.

Keywords: Bukovyna, ethnicity, religion, terminology

Badania struktury etnicznej ludności Bukowiny i zachodzących w niej przemian mają już długą tradycję. Wielu historyków podejmowało próby rekonstrukcji liczby i proporcji przedstawicieli poszczególnych grup etnicznych. Dyskusja toczyła

się przede wszystkim w kręgu historiografii rumuńskiej i ukraińskiej. Dla nacjonalistycznie nastawionych badaczy określenie przynależności etnicznej mieszkańców Bukowiny miało zasadnicze znaczenie polityczne. Chodziło o wykazanie, która grupa narodowościowa ma większe historyczne prawa do spornego terytorium. Skutkowało to selektywnym podejściem do źródeł i stronniczością sądów, czasami doprowadzoną do granic absurdu¹.

Szczególne zainteresowanie historyków wzbudzał początkowy okres rządów austriackich, dla którego brakuje odpowiednich materiałów statystycznych. Spisy z XVIII i pierwszej połowy XIX w. miały charakter wojskowo-fiskalny i koncentrowały się na liczbie ludności oraz bydła. Odnotowywano także strukturę wyznaniową, ale nie etniczną. Dopiero po połowie XIX w. zaczęto dzielić mieszkańców według języka (co też tylko częściowo odpowiadało stosunkom etnicznym)².

Koncentracja na proporcji Mołdawian-Rumunów względem Rusinów-Ukraińców przysłoniła kwestię mniej licznych grup ludności. Tymczasem interesujące zmiany dotyczyły również pozostałych mieszkańców Bukowiny. W tym artykule nie zamierzam dociekać, jaka była «prawdziwa» struktura etniczna³. Chciałbym się natomiast skoncentrować na tym, jak pisano o przynależności etnicznej ludności Bukowiny w źródłach z końca XVIII i początku XIX stulecia⁴. Interesuje mnie szczególnie związek religii lub wyznania z tożsamością narodową lub etniczną. To wciąż dyskutowane zagadnienie będzie osią narracji poniższego artykułu.

Wobec braku danych statystycznych podstawową grupę źródeł stanowią niemieckojęzyczne opisy Bukowiny jako nowej prowincji habsburskiej. Są one źródłami znanymi i wielokrotnie wykorzystywanymi. Niewątpliwie słuszną jest obserwacja, że każdy z tych opisów ma charakter subiektywny i jest uwarunkowany osobistym doświadczeniem autora⁵. Cytowane w tym artykule prace przedstawię pokrótce w kolejności chronologicznej. Cztery z nich (Splény'ego, Miega, Budinszkiego i anonimowy z 1801 r.) zostały wydane na przełomie XIX i XX w. przez czerniowieckiego badacza Johanna Polka.

Pierwsze dwa opisy opracowali austriaccy wojskowi w związku z zajęciem Bukowiny przez monarchię habsburską. Pierwszy z nich pochodzi już z 1775 r. Nazwisko autora pojawia się na współczesnej oryginałowi kopii tekstu. Był nim generał Gabriel Splény de Mihály (1734–1818), pierwszy austriacki wojskowy zarządca Bukowiny w latach 1774–1778⁶.

Następny opis powstał niespełna rok później. Opracował go major Friedrich von Mieg (1731–1783), austriacki kartograf wojskowy. Poznał on Bukowinę dość gruntownie, biorąc udział w zajmowaniu nowej prowincji i wytyczaniu jej granic, a przede wszystkim opracowując jej pierwszą szczegółową mapę topograficzną w ramach tzw. zdjęcia józefińskiego⁷.

Zupełnie inny charakter ma tekst opublikowany w 1781 r. przez słynnego niemieckiego historyka z Getyngi, Augusta Ludwiga von Schlözera (1735–1809)⁸, który osobiście na Bukowinie nie był. W wydawanym przez siebie periodyku *Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts* zamieścił on artykuł autorstwa anonimowego austriackiego oficera, który miał spędzić kilka lat na Bukowinie⁹. Celem tego tekstu nie było dostarczenie informacji wiedeńskiemu dworowi, tylko kręgowi oświeconych czytelników. Opis nowej habsburskiej prowincji stanowi w tym przypadku jedynie jedną z wielu informacji z Europy i Świata. Znaczna szczegółowość tekstu nakazuje jednakże wierzyć wydawcy, że autor rzeczywiście dysponował pochodzącą z autopsji wiedzą na temat Bukowiny.

Dzieło Johanna Budinszkiego ma natomiast charakter zbliżony do tekstu autorstwa Friedricha von Miega. Budinszky był inżynierem odpowiedzialnym za pomiary własności ziemskich na Bukowinie. W związku z tą działalnością w 1783 r. opracował on opis prowincji. Korzystał przy tym ze starszych materiałów, m.in. wspomnianego już tekstu autorstwa gen. Splény'ego¹⁰.

Dostęp do państwowej dokumentacji miał również anonimowy autor opisu Bukowiny z 1801 r., ułożonego w alfabetyczne hasła tematyczne. Niestety, brak dalszych informacji na temat tej osoby¹¹.

Z początku XIX stulecia pochodzą kolejne interesujące relacje z pobytów na Bukowinie. Pierwszą z nich jest dzieło Josepha Rohrera, który w postaci serii listów opisał swoją podróż z Bukowiny przez Galicję do Wiednia¹². Joseph Rohrer (1769–1828) był austriackim urzędnikiem we Lwowie, w późniejszym okresie profesorem tamtejszego liceum. W swoich publikacjach popularyzował on wiedzę na temat krain habsburskiej monarchii, zwłaszcza jej mniej znanej wschodniej części¹³.

W 1817 r. Bukowinę odwiedził cesarz austriacki Franciszek I, który przejechał przez prowincję z Galicji do Siedmiogrodu. Podczas podróży powstał dziennik, pisany, jak można przypuszczać, przez kogoś z cesarskiego otoczenia, a nie przez samego monarchę. W odróżnieniu od wymienionych powyżej tekstów ta relacja została wydana drukiem

dopiero po II wojnie światowej, razem z opisem podróży z 1823 r., odbytej w celu spotkania z cesarzem rosyjskim Aleksandrem I¹⁴.

Kolejna po publikacji A. L. Schlözera prasowa prezentacja Bukowiny została zamieszczona w 1820 r. w piśmie «Hesperus», wydawanym w Pradze przez Christiana Karla André (1763–1831)¹⁵.

Występujące w opisach Bukowiny określenia dotyczące grup etnicznych i języków, wraz z ewentualnie przyporządkowanymi im wyznaniem, zbiera dołączona na końcu artykułu tabela. Pominięto w niej Żydów, Polaków, Ormian, Lipowan i Cyganów, którzy, jeśli zostali wspomniani, zawsze byli określani tymi samymi słowami (odpowiednio: Juden, Polen, Armenier, Lipowaner, Zigeuner). Warto podkreślić, o czym będzie jeszcze mowa, że «Mołdawianie» to niekoniecznie późniejsi Rumuni, a język nie zawsze stanowił wyznacznik etniczny. Układ cytatów w tabeli jest z konieczności pewnym uproszczeniem.

Cennym uzupełnieniem względem przedstawionych opisów prowincji są materiały Kościoła rzymskokatolickiego. Akta łacińskiej archidiecezji lwowskiej są przechowywane w Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka w Krakowie oraz w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie (Центральний державний історичний архів України). Po krakowski zasób sięgało dotychczas niewielu badaczy, zapewne ze względu na oddalenie od Bukowiny i burzliwe powojenne losy wielokrotnie przenieszonego zespołu archiwalnego.

Przegląd informacji dotyczących poszczególnych grup wypada zacząć od najliczniejszych – prawosławnych. Wielu piszących o Bukowinie autorów utożsamiało prawosławnych z Mołdawianami. Należy przy tym zaznaczyć, że w źródłach nie występują terminy «Rumuni» i «Ukraińcy», są jedynie Mołdawianie/Wołosi oraz Rusini. Prowadzi to do interpretowania słowa «Wołosi» jako pojęcia wyznaniowego, określającego ogół ludności prawosławnej¹⁶. Odmienne uważał Raimund Friedrich Kaindl, który stwierdził, że Mołdawianami nazywano ogół ludności, niezależnie od narodowości («... die Bezeichnung Moldauer für alle einheimischen Landesbewohner ohne Unterschied der Nationalität gebraucht [wird]»). Jako «Landessprache» wymieniano wołoski, podobnie jak odnośnie Galicji podawano język polski, pomimo mieszanego polsko-ruskiego charakteru tej ostatniej prowincji¹⁷. Również podczas rosyjskiej okupacji północnej Mołdawii na początku lat 70-tych

XVIII w. określenia etniczne występowały jedynie wtedy, gdy dotyczyły grup opodatkowanych odmiennie od ogółu (Cyganie, Grecy, Ormianie, Serbowie i Żydzi) – wszyscy pozostali byli po prostu «Mołdawianami»¹⁸. Ja również skłaniałbym się do stwierdzenia, że «Wołochami» lub «Mołdawianami» byli mieszkańcy Mołdawii. Wyznawali oni prawosławie, jednak uznałbym to określenie za przyporządkowujące geograficznie i państwowo, a nie religijnie.

W latach 20-tych XIX w. pojawiają się natomiast wzmianki o «catholici vallachi»¹⁹, z czego wynika, że nie wszyscy Wołosi/Mołdawianie byli wyznawcami prawosławia. W tym przypadku niewątpliwie mamy do czynienia z określeniem etnicznym, skoro Wołosi są tu wymienieni po Polakach, Niemcach, Słowakach, Czechach i Węgrach. Z pewnością nie chodzi o Rusinów-grekokatolików, którzy zostali wymienieni w innym miejscu tejże wizytacji, a których też nie określono by jako Wołochów (przybyszy z Galicji nie nazwano by zresztą również Mołdawianami).

Tymczasem na początku austriackich rządów generał Splény pisał o jednym mołdawskim «Nation»²⁰. Podobnie, w opisie opublikowanym przez Schlözera czytamy: «Die allgemeine Landes Sprache ist die Wallachische»²¹. Joseph Rohrer konsekwentnie używał tylko terminu «Moldauern»²². W tym przypadku nie można zaakceptować utożsamienia Mołdawian z Rumunami, jak czyniło wielu rumuńskich historyków²³.

Równocześnie dość szybko pojawiła się tendencja, aby jednak odróżniać wśród prawosławnej ludności Bukowiny Rusinów od Mołdawian. W wiedeńskiej kancelarii dworskiej dodano do opisu Splény'ego uwagę, że należy rozróżnić między «Russniaken» i «Moldauern». Ci pierwsi mieli być mniej liczni i zamieszkiwać głównie w pobliżu polskiej granicy (warto zresztą zwrócić uwagę, że mimo przeprowadzonego kilka lat wcześniej rozbioru mowa jest o granicy «polskiej», a nie «galicyjskiej»). Podkreślono zarazem, że «Beide Nationen sind Graeci Ritus non uniti, von beiden Nationen gibt es Untertanen»²⁴. Czyli różnica opierała się przede wszystkim na mowie. Fridrich von Mieg wśród mieszkańców prowincji wymienił «disunirten Wallachen (...), Rosniacken, worunter ein grosser Theil Emigranten aus Polen, der Marmaros und Siebenbürgen befindlich»²⁵. Różnicę tę odnotował także Johann Budinszky, pisząc, że «Moldowaner» są wyżsi od «Russen»²⁶. Anonimowy autor opisu z 1801 r. uznał oba języki za równoprawne: «Sprachen des Landes

sind vorzüglich die moldauische und russische»²⁷. «Hesperus» wymieniał osobno Mołdawian i Rusinów, zaznaczając jednak, że tylko ci pierwsi to pierwotni mieszkańcy prowincji²⁸.

Na Bukowinie wyraźną obustronną zależność między przynależnością religijną a etniczną widać jedynie w przypadku Żydów, Ormian i Lipowan. Dla tych grup religia była wyznacznikiem tożsamości i zapewniała odrębność od otoczenia. Podstawowym językiem używanym przez bukowińskich Żydów był niemiecki²⁹. Odnośnie Ormian należy przy tym podkreślić, że były to właściwie dwie grupy wyznaniowe o wspólnym pochodzeniu etnicznym: osiedli od dawna w rejonie Suczawy Ormianie «nieunicy» (wedle terminologii z epoki; dziś zostaliby nazwani wiernymi Apostolskiego Kościoła Ormiańskiego) oraz przybyli z Galicji spolonizowani wierni Kościoła ormiańskokatolickiego³⁰. Zachowaniu odrębności etnicznej przez Lipowan – rosyjskich staroobrzędowców – obok wiary służyła także odmienność języka³¹. Przy okazji warto wspomnieć o zmienności terminologii, określającej wyznania chrześcijańskie. W 1781 r. w *Briefwechsel* Schlözera stwierdzono, że większość mieszkańców Bukowiny to «Altgläubige», czyli wierni Kościoła greckiego³². We współczesnej niemieczyźnie w ten właśnie sposób nazwano by wyznanie Lipowan.

Silnie związana z konkretną grupą etniczną była Cerkiew grecko-katolicka, nazywana wówczas często po prostu ruską. Grekokatolików na Bukowinie nie było wielu. Pomimo napływu unickiej ludności z Galicji dopiero na przestrzeni pierwszej połowy XIX w. stopniowo powstawała sieć parafialna³³. Na Bukowinie nie sprawdzało się znane z Galicji utożsamienie Rusin-grekokatolik. Większość tutejszych Rusinów była wyznania prawosławnego. Z drugiej strony, pojawiali się także grekokatolicy Rumuni z Siedmiogrodu³⁴.

Odnośnie Rusinów warto także odnotować do dziś aktualny problem rozróżnienia między «ruski» a «rosyjski». J. Budinszky pisał o «Rusnaken», ale język określił jako «russisch»³⁵. W opisie Bukowiny z 1801 r. widać brak pewności autora, co do właściwej formy. Wymienia on język «russisch oder rußniakisch»³⁶. Z kolei J. Rohrer wśród narodowości Bukowiny wymieniał «Rußen»³⁷, nie wiadomo jednak, kogo miał na myśli. Mogło chodzić albo o Rusinów z Galicji, albo Rosjan – Lipowan, gdyż, jak już wspominałem, w całej jego pracy bukowińscy Rusini jako odrębna grupa nie występują. Zasadniczo ludność miejscową stanowią po prostu Mołdawianie, których należy rozumieć jako późniejszych i Rumunów i Ukraińców.

Podobnie wyglądała sytuacja bukowińskich protestanckich kolonistów. Generalnie luteranie byli Niemcami³⁸. Jednak Niemcy stanowili także jedną z najliczniejszych narodowości wśród rzymskich katolików.

W niemieckojęzycznych źródłach widać charakterystyczną tendencję do utożsamiania katolików z Niemcami i Węgrami. G. A. Splény pisał, że katolicy na Bukowinie to przybysze, głównie z Siedmiogrodu³⁹. Podobnie autor artykułu w publikacji Schlözera podawał jako pochodzenie katolików Węgry i Siedmiogród⁴⁰. W anonimowym opisie z 1801 r. czytamy o katolikach siedmiogrodzkich i niemieckich⁴¹. Warto przy tym zauważyć, że odnośnie rzymskich katolików z Siedmiogrodu nie wiadomo, czy chodzi o Niemców, czy o Węgrów. Żaden z cytowanych autorów nie dostrzegł natomiast polskich katolików z Galicji, których obecność była dość oczywista wobec podporządkowania Bukowiny państwowej i kościelnej administracji ze Lwowa. Jeszcze bardziej zaskakujące jest pominięcie Polaków przez autora artykułu w piśmie «Hesperus», który wśród narodowości Bukowiny, obok Mołdawian, Rusinów, Niemców i Żydów, wymienił także nielicznych Węgrów, Ormian, Lipowan i Cyganów⁴².

Struktura etniczna rzymskich katolików na Bukowinie była najbardziej złożona. Znakomicie widać to w dokumentacji kościelnej. Już w 1788 w spisie księży łacińskich pracujących na Bukowinie przy każdym nazwisku podawano znajomość języków (oprócz obowiązkowej łaciny)⁴³. Wśród dwunastu duchownych wszyscy oprócz jednego posługiwali się językiem niemieckim. Ponad połowa znała także wołoski («wallachicae», czyli mołdawski/rumuński)⁴⁴, polski i węgierski. Po trzech władało czeskim, ormiańskim i serbsko-chorwackim («slavonicae»)⁴⁵, zaś po jednym – greckim, słowackim («slavicae»), ruskim («ruthenicae») i rosyjskim («russicae»). Wielojęzyczność bukowińskich księży wzbudza szacunek. Była to w znacznej mierze konsekwencja zebrania tam duchownych z różnych prowincji habsburskich: z Galicji, Czech, Węgier i Siedmiogrodu. Była to jednak także duszpasterska konieczność. Księża musieli być wielojęzyczni, bo wielojęzyczne były parafie.

Sytuację w nieco późniejszym okresie, w latach dwudziestych XIX stulecia, dobrze naświetlają akta wizytacji parafii. Za przykład niech posłuży parafia w Serecie (rum. Siret, ukr. Серет, niem. Sereth). W 1820 r. wizytator stwierdził, że wśród wiernych tej parafii jest niewielu Polaków, a reszta

to Niemcy, Słowacy («slavi»), Czesi, Węgrzy i katolicy Wołosi. Administrator parafii ks. Matheus Ivitsits pochodził z Banatu, a z języków znał niemiecki, łacinę, węgierski, serbsko-chorwacki («illyricam»⁴⁶), bułgarski, słowacki («slavonica»), wołoski i polski. Nabożeństwa sprawowano po niemiecku i po słowacku («slovakisch»)⁴⁷. Już w 1828 r. języki śpiewu w kościele określono natomiast jako niemiecki i polski⁴⁸, co było wówczas na Bukowinie duszpasterskim standardem⁴⁹.

«Słowacy» w parafii sereckiej to kolejne zagadnienie z zakresu rozmijania się terminologii źródłowej ze współczesną. Byli to niewątpliwie osiedli w nieodległym Terebleczu (ukr. Тереблече, rum. Tereblestie) Górale z rejonu czadeckiego na Górnych Węgrzech (dzisiejsza Słowacja). O ich przynależność etniczną stoczono w końcu XIX i w XX w. zaciętą batalię⁵⁰. Dominująca na Bukowinie niemieckojęzyczna literatura naukowa konsekwentnie pisała o Słowakach (podobnie jak i czerpiące z niej opracowania współczesne)⁵¹. Polscy badacze w okresie międzywojennym wykazali uderzające podobieństwo gwary bukowińskich Górali oraz zbieżność nazwisk z polską ludnością Śląska Cieszyńskiego i Beskidu Żywieckiego⁵². Jednak na początku wieku XIX wizytator (najprawdopodobniej Polak z Galicji) określił ich jako Słowaków. Zapewne wynikało to z ich pochodzenia z Górnych Węgier, gdzie większość ludności stanowili Słowacy. Miało to też niewątpliwie znacznie mniejsze znaczenie wtedy, niż później, w dobie ruchów narodowych. A gwarowa polszczyzna góralska niewątpliwie różniła się znacznie od języka znanego duchowieństwu wschodniej Galicji. Słuszna wydaje się koncepcja o ukształtowaniu polskiej tożsamości wśród tej grupy dopiero na Bukowinie w przeciągu XIX stulecia⁵³.

Problemy z odróżnieniem Polaków wśród innych ludów słowiańskich zdarzały się także w drugą stronę. W dzienniku podróży cesarza Franciszka I z 1817 r. można przeczytać, że do doliny Seretu ludność mówiła po polsku, zaś za Seretem – po mołdawsku⁵⁴. Obserwacja o przebiegu granicy językowej w pobliżu rzeki i miasta Seret jest bardzo prawdopodobna. Jednak wiadomo, że północną część Bukowiny zamieszkiwali przede wszystkim Rusini, a nie Polacy. Czy jest możliwe, aby cesarska świta nie rozróżniała języka polskiego od ruskiego (ukraińskiego)? To mogła być odosobniona pomyłka, która jednak dobitnie podkreśla konieczność ostrożnego podejścia do źródeł.

Jak widać z powyższych przykładów, struktura etniczna Bukowiny była bardzo skomplikowana

i jej opisanie przedstawiało duże trudności nie tylko dla dzisiejszych historyków, ale już dla ówczesnych autorów. Wyraźnie pokazuje to odmiennosc i nierzadko sprzeczność informacji, podanych powyżej. Anonim z 1801 r. stwierdził, że urzędnik na Bukowinie, jeśli chciałby rozmawiać ze wszystkimi mieszkańcami bez pomocy tłumacza, powinien znać pięć języków: mołdawski, ruski, polski, niemiecki i węgierski⁵⁵. W zbliżonym czasie J. Rohrer zauważał, chyba z pewnym podziwem, jak wiele narodowości mieszka w tej niewielkiej prowincji: «Man findet in einem kleinen Raume von wenigen Meilen oft Deutsche, Moldauer, Szekler, Juden, Armenier, Pohlen, Rußen, Griechen, Zigeuner beysammen»⁵⁶. «Hesperus» podkreślał, że ludność Bukowiny jest równie zróżnicowana narodowościowo, co pod względem religijnym⁵⁷.

Na Bukowinie zdecydowanie zawodzi oparte na konfesji rekonstruowanie składu etnicznego ludności. Utożsamienie wyznania z przynależnością etniczną często budzi wątpliwości. Jednak w sąsiedniej Galicji, do której Bukowina administracyjnie przynależała w latach 1786–1848, taka zależność faktycznie miała miejsce. Przekonująco wykazał to Zdzisław Budzyński, cytując liczne źródłowe określenia o wiernych i kościołach «polskich» (czyli rzymsko-katolickich) i «ruskich» (czyli grecko-katolickich)⁵⁸. Niewątpliwie, na Bukowinie było zupełnie inaczej. W kwestii relacji grupy wyznaniowej i etnicznej nie ma miejsca na uogólnienia. W każdym regionie mogło być inaczej i zależało to od wielu historycznych uwarunkowań.

Na Bukowinie nigdy nie doszło do ostrych konfliktów religijnych. Bukowińska tolerancja jest pojęciem zmitologizowanym, trudno jednak zaprzeczyć jej istnieniu. Słuszna wydaje się sformułowana już jakiś czas temu koncepcja o pozytywnym wpływie zróżnicowania religijnego na stosunki między poszczególnymi grupami etnicznymi. Zwłaszcza współzycie Rusinów-Ukraińców i Mołdawian-Rumunów w jednej Cerkwi prawosławnej miało niejako wymuszać ową tolerancję, rozciąganą także na pozostałe grupy wyznaniowe i etniczne⁵⁹. Z drugiej strony, sprowadzanie ewangelickich osadników wymagało tolerancyjnej polityki od państwa, które stopniowo przyznawało równe z katolikami prawa przedstawicielom innych wyznań⁶⁰.

Jako jeszcze inny czynnik można wskazać uniwersalizm Kościoła rzymskokatolickiego, widoczny od samego początku w strukturze etnicznej kleru i wiernych. Tak jak Ukraińcy i

	Moldawianie		Rusini		Niemycy		Węgrzy	
	Określenie	Wyznanie	Określenie	Wyznanie	Określenie	Wyznanie	Określenie	Wyznanie
Spleny 1775	Moldauer	Griechisch nicht-unitar			Siebenbürgische Catoliquen			
Uwagi kancelarii do Spleny'ęgo 1775	Moldauern	Graeci Ritus non uniti	Rusniaken	Graeci Ritus non uniti				
Mieg 1776	Wallachen	disuniten	Rosniacken				Hungarn	
Schlözer 1781	Moldauer, Wallachische Sprache	Altgläubige (Glieder der griechischen Kirche)	AltRußisch oder Rusniakisch		Deutsche		Ungern und Siebenbürger	Katholische
Budinszky 1783	Moldowaner, Moldauisch	Orientalische Kirche	Russen, Russisch	Orientalische Kirche	Deutsche			
Anonim 1801	Moldauische	Griechisch-nichtunitierte oder die morgenländisch-griechische	Russisch oder rußniakisch	Griechisch-nichtunitierte oder die morgenländisch-griechische	Deutsch		Hungarisch	
Rohrer 1804	Moldauern		Rußen (?)		Deutsche		Szekler	
Hesperus 1820	Moldauer		Rusniaken		Teutsche		Hungarn	

Rumuni modlili się we wspólnych cerkwiach, podobnie kościoły dzielili Niemcy, Polacy i przedstawiciele innych narodowości. Z tego samego kościoła korzystali często także katolicy obrządku greckiego (Rusini) i ormiańskiego, długo nie posiadający własnych świątyń na Bukowinie. Tak było choćby we wspomnianym Serecie, gdzie wobec braku duchownych greko- i ormiańskokatolickich opiekę duszpasterską sprawowali nad nimi księża łacińscy⁶¹. Współdzielenie miejsc sprawowania kultu oraz brak ścisłej zależności między wyznaniem a przynależnością etniczną rzeczywiście mogło utrudniać narodziny wzajemnej wrogości i prowadzić do tego, co dziś określa się «fenomenem bukowskińskiej tolerancji».

¹ Zagadnienie to omawia O. В. Добржанський, *Етнічний склад населення Буковини кінця XVIII – першої половини XIX ст. в сучасній історіографії* [Ethnic Structure of the Population of Bukovina at the end of the 18th – beginning of the 19th cc. in contemporary Historiography], in «Матеріали Буковинської Міжнародної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича 5 жовтня 2000 р. Чернівці», red. С. С. Костишин et alii, Чернівці 2001, s. 367-372.

² Г. М. Скорейко, *Деякі особливості проведення переписів населення на Буковині /кінеть XVIII – початок XX століття/* [Some peculiarities of Censuses in Bukovina (the end of the 18th – beginning of the 20th century)], in «3 історичного минулого Буковини», red. В. Ботушанський et alii, Чернівці 1996, s. 54-61; О. В. Добржанський, *Етнічний склад*, s. 367. Spisyludnościopisuje R. Grigorovici, *Studiucot paratival recensământuri lorpopulației Bucovinei dinanii 1772, 1774 și 1775* [Comparative Study of Censuses in Bukovina in years 1772, 1774 and 1775], «Analele Bucovinei», V, 1998, 2, s. 293-312; VI, 1999, 1, s. 47-82.

³ Takich badań było już wiele, ostatnio zajmował się tą tematyką głównie Constantin Ungureanu, stosując metodę opartą na antroponomii, zob. C. Ungureanu, *Bucovina în perioada stăpânirii austriece (1774-1918). Aspecte etnodemografice și confesionale* [Bukovina in the Period of Austrian rule (1774-1918). Ethno-demographic and confessional Aspects], Chișinău 2003; tenże, *Die Bevölkerung der Bukowina (von Besetzung im Jahr 1774 bis zur Revolution 1848)* [The Population of Bukovina (from the Occupation in year 1774 till the Revolution 1848)], «Romanian Journal of Population Studies», 1, 2011, s. 117-143.

⁴ Częściowo omówił już to zagadnienie M. Чучко, «И възят Бога на помощь»: соціально релігійний чинник в житті православного населення північни хволостей Молдавського воєводства та австрійської Буковини (епоха пізнього середньовіччя та нового часу) [«And take God for help»: socio-religious Factor in live of the Orthodox Population of northern Moldavia and Austrian Bukovina (epoch of late Middle Ages and Early Modern Period)], Чернівці 2008, s. 44-45.

⁵ О. В. Добржанський, *Етнічний склад*, s. 368.

⁶ Otekścieiautorze zob. wstępwydawcy: *General Spleny's*

Beschreibungder Bukowina [General Spleny's Description of Bukovina], wyd. J. Polek, Czernowitz 1893, s. III-XVI.

⁷ Odziałalności Miegana Bukowinie zob. wstępw: F. Mieg, *Topographische Beschreibung der Bukowina* [Topographic Description of Bukovina], wyd. J. Polek, Czernowitz 1897, s. 3-10. Józefińskie zdjęcia topograficzne (Josephinische Landesaufnahme) w skali 1:28 800 dostępne są na portalu: <http://mapire.eu/en/> [dostęp: 26 X 2017]. Akurat w przypadku Bukowiny (wbrew informacjom samego portalu) udostępniane jest mapa z 1790 r. (oryginał: ÖsterreichischenStaatsarchiv – Kriegsarchiv [ÖSTA-KA], KPSKSBIXa, 432), a nie z lat 1773-1776, gdyż ta mapa zaginęła. Ocalała jedynie jej kopia w mniejszej skali 1:57 600 (ÖSTA-KA, KPSKSBIXa, 424). Zob. także o wykonanej pod kierunkiem Miega mapie Galicji: <http://www.iaepan.vot.pl/galicja/index.html> [dostęp: 26 X 2017].

⁸ D. Fleischer, *Schlözer, August Ludwig von*, in «Neue Deutsche Biographie», 23, Berlin 2007, s. 98-99.

⁹ *Bukowina*, in A. L. Schlözer, *Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts*, 8, Göttingen 1781, s. 145.

¹⁰ Zob. wstęp w: J. Budinszky, *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1783* [Bukovina at the beginning of the year 1783], wyd. J. Polek, Czernowitz 1894, s. 3-6.

¹¹ Zob. wstęp w: *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801 in alphabetischer Darstellung* [Bukovina at the beginning of the year 1801 in alphabetic Presentation], wyd. J. Polek, Czernowitz 1908, s. 3-4.

¹² J. Rohrer, *Bemerkungen auf einer Reise von der Türkischen Gränze über die Bukowina durch Ost- und Westgalizien, Schlesien und Mähren nach Wien* [Comments about a Journey from the Turkish Border through Bukovina, East- and West-Galicia, Silesia and Moravia to Vienna], Wien 1804.

¹³ K. Hugelmann, *Rohrer, Joseph*, in «Allgemeine Deutsche Biographie», 29, Berlin 1970, s. 64-68.

¹⁴ *Die Reisetagebücher des österreichischen Kaisers Franz I. in die Bukowina (1817 und 1823)* [The journey Diary of the Austrian Emperor Franz I. in Bukovina (1817 and 1823)], wyd. R. Wagner, München 1979.

¹⁵ *Topographisch-statistische Uebersicht der Bukowina* [Topographic-statistic Overview of Bukovina], «Hesperus. Encyclopädische Zeitschrift für gebildete Leser», 27, 1820, Beilage 8, s. 53-60. O wydawcy zob. Brückner, *André, Karl*, in «Allgemeine Deutsche Biographie», 1, Leipzig 1875, s. 432-433.

¹⁶ О. В. Добржанський, *Етнічний склад*, s. 368.

¹⁷ R. F. Kaindl, *Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich. Mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen* [The Settlement Process in Bukovina from the Seizure by Austria. With a special Consideration on the Settlement of Germans], Innsbruck 1902, s. 110.

¹⁸ М. Чучко, «И възят Бога на помощь», s. 43.

¹⁹ Kraków, Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka [dalej: AEB], AV-7.2, nr 1, Visitatio Generalis Canonica Ecclesiae Parochialis. lat. In oppido Sereth (...) die 23 Junii 1820, k. 8.

²⁰ *General Spleny's Beschreibung*, s. 32n.

²¹ *Bukowina*, in A. L. Schlözer, *Briefwechsel*, s. 152.

²² J. Rohrer, *Bemerkungen auf einer Reise*, passim.

²³ Por. I. Nistor, *Der nationale Kampf in der Bukowina. Mit besonderer Berücksichtigung der Rumänen und Ruthenen historisch beleuchtet* [The national Struggle in Bukovina. With a special Consideration of Romanians and Ruthenians historically enlightened], București 1918, s. 90-98.

²⁴ *General Spleny's Beschreibung*, s. 162.

²⁵ F. Mieg, *Topographische Beschreibung*, s. 11. Wzmianka o pochodzeniu bukowińskich Rusinów z Marmarosz jest raczej odosobniona. Nie jest to jednak wykluczone, skoro również w tym regionie żyli (i żyją) Rusini/Ukraińcy (przykładowo w miejscowości Ruska Polana [rum. Poienile de sub Munte]).

²⁶ J. Budinzky, *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1783*, s. 29.

²⁷ *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801*, s. 60.

²⁸ *Topographisch-statistische Uebersicht*, s. 54.

²⁹ O Żydach zob. J. Polek, *Statistik der Judenthums in der Bukowina* [Statistics of Jews in Bukovina], Wien 1889; S. J. Schulsohn, *Die Geschichte der Juden in der Bukowina unter österreichischer Verwaltung 1774–1918. I. Abteilung: Die Vertreibung der Juden aus der Bukowina 1774–1783* [History of Jews in Bukovina under Austrian Rule (1774–1918). I. part: The Expulsion of Jews from Bukovina 1774–1783], Berlin 1928; *Geschichte der Juden in der Bukowina* [History of Jews in Bukovina], red. H. Gold, t. I: Tel Aviv 1958; t. II: Tel Aviv 1962.

³⁰ O Ormianach zob. F. K. Zachariasiewicz, *Wiadomość o Ormianach w Polsce* [Information about Armenians in Poland], Lwów 1842; S. Barącz, *Rys dziejów ormiańskich* [An outline of Armenian History], Tarnopol 1869; J. Polek, *Die Armenier in der Bukowina* [Armenians in Bukovina], Czernowitz 1906; A. Amirowicz, *Ormianie na Bukowinie* [Armenians in Bukovina], in «Bukowina po stronie dialogu», red. K. Feleszko, Sejny 1999, s. 130-136.

³¹ O Lipowanach zob. R. F. Kaindl, *Das Entstehen und die Entwicklung der Lippowaner-Colonien in der Bukowina* [The Establishment and Development of Lipovans' Colonies in Bukovina], Wien 1896; J. Polek, *Die Lippowaner in der Bukowina. I. Geschichte ihrer Ansiedlung* [Lipovans in Bukovina. I. History of their Settlement], Czernowitz 1896; Z. Jaroszewicz–Pieresławcew, *Staroobrzędowcy na Bukowinie* [Old Believers in Bukovina], in «Bukowina po stronie dialogu», red. K. Feleszko, Sejny 1999, s. 137-145.

³² *Bukowina*, in A. L. Schlözer, *Briefwechsel*, s. 151.

³³ И. Ших, *Історія церковної Унії на Буковині від початку її заснованя аж до 1901 року* [History of the Church Union in Bukovina from its Beginning till 1901], «Нива. Часопись посвячена справам церковним і суспільним», III, 1906, nr 1-15, IV, 1907, nr 11-19; М. Сайко, *До питання про формування греко-католицької конфесії на Буковині (остання чверть XVIII – початок XIX ст.)* [To the Question of Greek-Catholic Denomination's Formation in Bukovina (last quarter of the 18th – beginning of the 19th c.)], in «Питання історії України», t. 6, red. В. М. Ботушанський et alii, Чернівці 2003, s. 203-206.

³⁴ Рог. О. В. Добржанський, *Етнічний склад*, s. 368.

³⁵ J. Budinzky, *Die Bukowinazu Anfang des Jahres 1783*, s. 32.

³⁶ *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801*, s. 60.

³⁷ J. Rohrer, *Bemerkungen auf einer Reise*, s. 43.

³⁸ O związku wyznania luterńskiego z niemieckością zob. E. Labouten, *Der evangelische Anteil am deutschen Leben in der Bukowina* [The Lutheran Share in German Living in Bukovina], in «Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deutschum in der Bukowina», red. F. Lang, München 1961, s. 257-268.

³⁹ *General Spleny's Beschreibung*, s. 34.

⁴⁰ *Bukowina*, in A. L. Schlözer, *Briefwechsel*, s. 151.

⁴¹ *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801*, s. 55.

⁴² *Topographisch-statistische Uebersicht*, s. 54.

⁴³ Lwów, Centralny державний історичний архів України, f. 618, op. 1, nr 107, Status Cleri, latini ritus, Archidioecesis Metropolit. Leopold. in CK Circulo Buccovino.

⁴⁴ Цитати źródłowe podają w przypadkach, gdy dokonana przez mnie identyfikacja terminów źródłowych ze współczesnymi językami może budzić pewne wątpliwości.

⁴⁵ Nazywam język «serbsko-chorwackim», ponieważ rozgraniczenie między serbskim także budzi wątpliwości.

⁴⁶ Rozpoznanie «illyricam» jest równie hipotetyczne, co «slavonicae» i opiera się na nazwach Ilirii i Sławonii, zamieszkałych przez Chorwatów i Serbów.

⁴⁷ AEB, AV-7.2, nr 1, Visitatio Generalis Canonica Ecclesiae Parochialis r. lat. in oppido Sereth (...) die 23 Junii 1820, k. 8, 12.

⁴⁸ AEB, AV-20.2, nr 3, Akta wizytacji diekańskich parafii na Bukowinie dokonanych w r. 1828, k. 34v.

⁴⁹ J. Krętosz, *Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w okresie józefinizmu (1772–1815)* [Lviv Latin Archdiocese in the Period of Josephinism (1772–1815)], Katowice 1996, s. 141.

⁵⁰ K. Nowak, *Problem ludności «słowackiej» na Bukowinie w XIX i XX wieku* [Problem of «Slovak» Population in Bukovina in the 19th and 20th centuries], in «Bukowina. Tradycje i współczesność», red. Z. Kowalski et al., Piła – Czerniowce – Suczawa 2006, s. 213-222.

⁵¹ M. Petraru, *Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego* [Poles in Bukovina in the years 1775–1918. From the History of Polish Settlement], Kraków 2004, s. 11-12.

⁵² Wyniki rozpoczętych w 1937 r. badań zawarte w artykułach: M. Gotkiewicz, *O czadeckich repatriantach z Bukowiny* [About the Čadca Repatriants from Bukovina], «Etnografia Polska» VI, 1962, s. 93-133; idem, *Migracje Górali Czadeckich w XIX i XX wieku* [Čadca Highlanders Migrations in the 19th and 20th centuries], «Czasopismo Geograficzne» XXXVIII, 1967, 3, s. 3-22.

⁵³ K. Nowak, *Problem ludności «słowackiej»*, s. 215-216.

⁵⁴ *Die Reisetagebücher des österreichischen Kaisers Franz I.*, s. 34.

⁵⁵ *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801*, s. 60.

⁵⁶ J. Rohrer, *Bemerkungen auf einer Reise*, s. 43.

⁵⁷ *Topographisch-statistische Uebersicht*, s. 54.

⁵⁸ Z. Budzyński, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna* [Population of Polish-Ruthenian Borderland in the second half of the 18th century. Position. Arrangement. Confessional and Ethnic Structure], 1, Przemysł – Rzeszów 1993, s. 339-342; tenże, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku, 3: Studia z dziejów społecznych* [South-Eastern Borderlands in the second half of the 18th century, 3: Studies form social history], Przemysł – Rzeszów 2008, s. 141.

⁵⁹ Г. Скорейко, *Поліконфесійність як складова толерантності буковинського суспільства* [Multi-faith as a Constituent of Bukovina's Population's Tolerance], in «Bukowina. Tradycje i współczesność» red. Z. Kowalski et alii, Piła – Czerniowce – Suczawa 2006, s. 135-146; М. Чучко, *«Івѣят Боганапомощь»*, s. 59-68.

⁶⁰ E. Turczynski, *Geschichte der Bukowina in der Neuzeit. Zur Sozial- und Kulturgeschichte einer mitteleuropäisch geprägten Landschaft* [History of Bukovina in the Modern Period. To the Social and Cultural History of the Central European Landscape], Wiesbaden 1993, s. 113-120.

⁶¹ Одноśnie greko-katolików: AEB, AV-20.2, nr 3, Akta wizytacji dziekańskich parafii na Bukowinie dokonanych w r. 1828, k. 34v. Одноśnie wiernych ormiańsko-katolickich: AEB, AV-20.2, nr 5, Akta wizytacji dziekańskich dek. Czerniowce (Bukowina) dokonanych w r. 1829, k. 13.

Reference:

- Zagadnienie to omawia O. V. Dobrzhans'kyy, *Etnichnyy sklad naseleण्या Bukovyny kintsya XVIII – pershoyi polovyny XIX st. v suchasniy istoriohrafiyi* [Ethnic Structure of the Population of Bukovina at the end of the 18th – beginning of the 19th cc. in contemporary Historiography], in «Materialy Bukovynskoyi Mizhnarodnoyi istoriko-krayeznavchoyi konferentsiyi, prysvyachenoyi 125-richchyu zasnovannya Chernivets'koho natsional'noho universytetu imeni Yuriya Fed'kovycha 5 zhovtnya 2000 r. Chernivtsi», red. S. S. Kostyshyn et alii, Chernivtsi 2001, s. 367-372.
- H. M. Skoreyko, *Deyaki osoblyvosti provedennoya perepysiv naseleण्या na Bukovyni kinet' XVIII – pochatok XX stolittya* [Some peculiarities of Censuses in Bukovina (the end of the 18th – beginning of the 20th century)], in «Z istorichnoho mynuloho Bukovyny», red. V. Botushans'kyy et alii, Chernivtsi 1996, s. 54-61; O. V. Dobrzhans'kyy, *Etnichnyy sklad*, s. 367. Spisy ludności opisuje R. Grigorovici, *Studiu comparativ al recensământurilor populației Bucovinei din anii 1772, 1774 și 1775* [Comparative Study of Censuses in Bukovina in years 1772, 1774 and 1775], «Analele Bucovinei», V, 1998, 2, s. 293-312; VI, 1999, 1, s. 47-82.
- Takich badań było już wiele, ostatnio zajmował się tą tematyką głównie Constantin Ungureanu, stosując metodę opartą na antroponomii, zob. C. Ungureanu, *Bucovina în perioada stăpânirii austriece (1774–1918). Aspecte etnodemografice și confesionale* [Bukovina in the Period of Austrian rule (1774–1918). Ethno-demographic and confessional Aspects], Chișinău 2003; tenże, *Die Bevölkerung der Bukowina (von Besetzung im Jahr 1774 bis zur Revolution 1848)* [The Population of Bukovina (from the Occupation in year 1774 till the Revolution 1848)], «Romanian Journal of Population Studies», 1, 2011, s. 117-143.
- Częściowo omówił już to zagadnienie M. Chuchko, «*Yv'zyat Boha na pomoshch'*»: *sotsial'no-relihiynnyy chynnyk v zhytti pravoslavnoho naseleण्या pivnichnykh volostey Moldavs'koho voyevodstvata avstriys'koyi Bukovyny (epokha pizn'oho seredn'ovichchya ta novoho chasu)* [«And take God for help»: socio-religious Factor in live of the Orthodox Population of northern Moldavia and Austrian Bukovina (epoch of late Middle Ages and Early Modern Period)], Chernivtsi 2008, s. 44-45.
- O. V. Dobrzhans'kyy, *Etnichnyy sklad*, s. 368.
- Otekścieiautorzob. wstępwydawcy: General Spleny's Beschreibung der Bukowina* [General Spleny's Description of Bukovina], wyd. J. Polek, Czernowitz 1893, s. III-XVI.
- O działalności Miega na Bukowinie zob. wstępw: F. Mieg, *Topographische Beschreibung der Bukowina* [Topographic Description of Bukovina], wyd. J. Polek, Czernowitz 1897, s. 3-10. Józefińskie zdjęcia topograficzne (Josephinische Landesaufnahme) w skali 1:28 800 dostępne są na portalu: <http://mapire.eu/en/> [dostęp: 26 X 2017]. Akurat w przypadku Bukowiny (wbrew informacjom samego portalu) udostępniana jest mapa z 1790 r. (oryginał: ÖsterreichischenStaatsarchiv – Kriegsarchiv [ÖSTA-KA], KPSKSB IXa, 432), a nie z lat 1773–1776, gdyż ta mapa zaginęła. Ocalała jedynie jej kopia w mniejszej skali 1:57 600 (ÖSTA-KA, KPSKSB IXa, 424). Zob. także o wykonanej pod kierunkiem Miega mapie Galicji: <http://www.iaepan.vot.pl/galicja/index.html> [dostęp: 26 X 2017].
- D. Fleischer, Schlözer, *August Ludwig von*, in «Neue Deutsche Biographie», 23, Berlin 2007, s. 98-99.
- Bukowina, in A. L. Schlözer, *Briefwechsel meist historischen und politischen Inhalts*, 8, Göttingen 1781, s. 145.
- Zob. wstęp w: J. Budinszky, *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1783* [Bukovina at the beginning of the year 1783], wyd. J. Polek, Czernowitz 1894, s. 3-6.
- Zob. wstęp w: *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801 in alphabetischer Darstellung* [Bukovina at the beginning of the year 1801 in alphabetic Presentation], wyd. J. Polek, Czernowitz 1908, s. 3-4.
- J. Rohrer, *Bemerkungen auf einer Reise von der Türkischen Gränze über die Bukowina durch Ost- und Westgalizien, Schlesien und Mähren nach Wien* [Comments about a Journey from the Turkish Border through Bukovina, East- and West-Galicia, Silesia and Moravia to Vienna], Wien 1804.
- K. Hugelmann, *Rohrer, Joseph*, in «Allgemeine Deutsche Biographie», 29, Berlin 1970, s. 64-68.
- Die Reisetagebücher des österreichischen Kaisers Franz I. in die Bukowina (1817 und 1823)* [The journey Diary of the Austrian Emperor Franz I. in Bukovina (1817 and 1823)], wyd. R. Wagner, München 1979.
- Topographisch-statistische Uebersicht der Bukowina* [Topographic-statistic Overview of Bukovina], «Hesperus. Encyclopädische Zeitschrift für gebildete Leser», 27, 1820, Beilage 8, s. 53-60. O wydawcy zob. Brückner, André, Karl, in «Allgemeine Deutsche Biographie», 1, Leipzig 1875, s. 432-433.
- O. V. Dobrzhans'kyy, *Etnichnyy sklad*, s. 368.
- R. F. Kaindl, *Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich. Mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen* [The Settlement Process in Bukovina from the Seizure by Austria. With a special Consideration on the Settlement of Germans], Innsbruck 1902, s. 110.
- M. Chuchko, «*Yv'zyat Boha na pomoshch'*», s. 43.
- Kraków, *Archiwum Arcybiskupa Eugeniusza Baziaka* [dalej: AEB], AV-7.2, nr 1, *Visitatio Generalis Canonica Ecclesiae Parochialis r. lat. in oppido Sereth (...)* die 23 Junii 1820, k. 8.
- General Spleny's Beschreibung, s. 32n.
- Bukowina*, in A. L. Schlözer, *Briefwechsel*, s. 152.
- J. Rohrer, *Bemerkungen auf einer Reise, passim*.
- Por. I. Nistor, *Der nationale Kampf in der Bukowina. Mit besonderer Berücksichtigung der Rumänen und Ruthenen historisch beleuchtet* [The national Struggle in Bukovina. With a special Consideration of Romanians and Ruthenians historically enlightened], București 1918, s. 90-98.
- General Spleny's Beschreibung*, s. 162.
- F. Mieg, *Topographische Beschreibung*, s. 11. Wzmianka o pochodzeniu bukowińskich Rusinów z Marmarosz jest raczej odosobniona. Nie jest to jednak wykluczone, skoro również w tym regionie żyli (i żyją) Rusini/Ukraińcy (przykładowo w miejscowości Ruska Polana [rum. Poienile de sub Munte]).
- J. Budinszky, *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1783*, s. 29.

27. *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801*, s. 60.
28. *Topographisch-statistische Uebersicht*, s. 54.
29. O Żydach zob. J. Polek, *Statistik der Judenthums in der Bukowina* [Statistics of Jews in Bukovina], Wien 1889; S. J. Schulsohn, *Die Geschichte der Juden in der Bukowina unter österreichischer Verwaltung 1774–1918*. I. Abteilung: *Die Vertreibung der Juden aus der Bukowina 1774–1783* [History of Jews in Bukovina under Austrian Rule (1774–1918). I. part: The Expulsion of Jews from Bukovina 1774–1783], Berlin 1928; *Geschichte der Juden in der Bukowina* [History of Jews in Bukovina], red. H. Gold, t. I: Tel Aviv 1958; t. II: Tel Aviv 1962.
30. O Ormianach zob. F. K. Zachariasiewicz, *Wiadomość o Ormianach w Polsce* [Information about Armenians in Poland], Lwów 1842; S. Barącz, *Rys dziejów ormiańskich* [An outline of Armenian History], Tarnopol 1869; J. Polek, *Die Armenier in der Bukowina* [Armenians in Bukovina], Czernowitz 1906; A. Amirowicz, *Ormianie na Bukowinie* [Armenians in Bukovina], in «Bukowina po stronie dialogu», red. K. Feleszko, Sejny 1999, s. 130-136.
31. O Lipowanach zob. R. F. Kaindl, *Das Entstehen und die Entwicklung der Lippowaner-Colonien in der Bukowina* [The Establishment and Development of Lipovans' Colonies in Bukovina], Wien 1896; J. Polek, *Die Lippowaner in der Bukowina*. I. Geschichte ihrer Ansiedlung [Lipovans in Bukovina. I. History of their Settlement], Czernowitz 1896; Z. Jaroszewicz–Pierśławcew, *Staroobrzędowcy na Bukowinie* [Old Believers in Bukovina], in «Bukowina po stronie dialogu», red. K. Feleszko, Sejny 1999, s. 137-145.
32. *Bukowina*, in A. L. Schlözer, *Briefwechsel*, s. 151.
33. Y. Shykh, *Istoriya tserkovnoyi Uniyi na Bukovyni vid pochatku yeyi zasnovanya azh do 1901 roku* [History of the Church Union in Bukovina from its Beginning till 1901], «Nyva. Chasopys' pos'vyachena spravam tserkovnym i suspil'nym», III, 1906, nr 1-15, IV, 1907, nr 11-19; M. Sayko, *Dopytannya pro formuvannya hreko-katolyts'koyi konfesiyyi na Bukovyni (ostannya chvert' XVIII – pochatok XIX st.)* [To the Question of Greek-Catholic Denomination's Formation in Bukovina (last quarter of the 18th – beginning of the 19th c.)], in «Pytannya istoriyi Ukrainy», t. 6, red. V. M. Botushans'kyy etalii, Chernivtsi 2003, s. 203-206.
34. Por. O. V. Dobrzhan's'kyy, *Etnichnyy sklad*, s. 368.
35. J. Budiszky, *Die Bukowinazu Anfangdes Jahres 1783*, s. 32.
36. *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801*, s. 60.
37. J. Rohrer, *Bemerkungen auf einer Reise*, s. 43.
38. O związku wyznania luterńskiego z niemieckością zob. E. Labouten, *Der evangelische Anteil am deutschen Leben in der Bukowina* [The Lutheran Share in German Living in Bukovina], in «Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deutschum in der Bukowina», red. F. Lang, München 1961, s. 257-268.
39. *General Spleny's Beschreibung*, s. 34.
40. *Bukowina*, in A. L. Schlözer, *Briefwechsel*, s. 151.
41. *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801*, s. 55.
42. *Topographisch-statistische Uebersicht*, s. 54.
43. Lwów, *Tsentrāl'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrainy*, f. 618, op. 1, nr 107, *Status Cleri, latini ritus, Archidioeces. Metropol. Leopold. in CK Circulo Buccovino*.
44. Cytaty źródłowe podają w przypadkach, gdy dokonana przez mnie identyfikacja terminów źródłowych ze współczesnymi językami może budzić pewne wątpliwości.
45. Nazywam język «serbsko-chorwackim», ponieważ rozgraniczenie między serbskim i chorwackim jest stosunkowo świeże i dyskusyjne. Równocześnie trzeba przyznać, że termin «serbsko-chorwacki» także budzi wątpliwości.
46. Rozpoznanie «illyricam» jest równie hipotetyczne, co «sclavonicae» i opiera się na nazwach Ilirii i Sławonii, zamieszkałych przez Chorwatów i Serbów.
47. *AEB, AV-7.2, nr 1, Visitatio Generalis Canonica Ecclesiae Parochialis r. lat. in oppido Sereth (...) die 23 Junii 1820*, k. 8, 12.
48. *AEB, AV-20.2, nr 3, Akta wizytacji dziekańskich parafii na Bukowinie dokonanych w r. 1828*, k. 34v.
49. J. Krętosz, *Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w okresie józefinizmu (1772–1815)* [Lviv Latin Archdiocese in the Period of Josephinism (1772–1815)], Katowice 1996, s. 141.
50. K. Nowak, *Problem ludności «słowackiej» na Bukowinie w XIX i XX wieku* [Problem of «Slovak» Population in Bukovina in the 19th and 20th centuries], in «Bukowina. Tradycje i współczesność», red. Z. Kowalski et al., Piła – Czerniowce – Suczawa 2006, s. 213-222.
51. M. Petraru, *Polacy na Bukowinie w latach 1775–1918. Z dziejów osadnictwa polskiego* [Poles in Bukovina in the years 1775–1918. From the History of Polish Settlement], Kraków 2004, s. 11-12.
52. *Wyniki rozpoczętych w 1937 r. badań zawarte w artykułach: M. Gotkiewicz, O czadeckich repatriantach z Bukowiny* [About the Čadca Repatriants from Bukovina], «Etnografia Polska» VI, 1962, s. 93-133; idem, *Migracje Górali Czadeckich w XIX i XX wieku* [Čadca Highlanders Migrations in the 19th and 20th centuries], «Czasopismo Geograficzne» XXXVIII, 1967, 3, s. 3-22.
53. K. Nowak, *Problem ludności «słowackiej»*, s. 215-216.
54. *Die Reisetagebücher des österreichischen Kaisers Franz I.*, s. 34.
55. *Die Bukowina zu Anfang des Jahres 1801*, s. 60.
56. J. Rohrer, *Bemerkungen auf einer Reise*, s. 43.
57. *Topographisch-statistische Uebersicht*, s. 54.
58. Z. Budzyński, *Ludność pogranicza polsko-ruskiego w drugiej połowie XVIII wieku. Stan. Rozmieszczenie. Struktura wyznaniowa i etniczna* [Population of Polish-Ruthenian Borderland in the second half of the 18th century. Position. Arrangement. Confessional and Ethnic Structure], 1, Przemyśl – Rzeszów 1993, s. 339-342; tenże, *Kresy południowo-wschodnie w drugiej połowie XVIII wieku. 3: Studia z dziejów społecznych* [South-Eastern Borderlands in the second half of the 18th century, 3: Studies from social history], Przemyśl – Rzeszów 2008, s. 141.
59. H. Skoreyko, *Polikonfesyjnist' yak skladova tolerantnosti bukovyns'koho suspil'stva* [Multi-faith as a Constituent of Bukovina's Population's Tolerance], in «Bukowina. Tradycje i współczesność», red. Z. Kowalski et alii, Piła – Czerniowce – Suczawa 2006, s. 135-146; M. Chuchko, «Y vzyat Boh na pomoshch'», s. 59-68.
60. E. Turczyński, *Geschichte der Bukowina in der Neuzeit. Zur Sozial- und Kulturgeschichte einer mitteleuropäisch geprägten Landschaft* [History of Bukovina in the Modern Period. To the Social and Cultural History of the Central European Landscape], Wiesbaden 1993, s. 113-120.
61. *Oдноśnie greko-katolików: AEB, AV-20.2, nr 3, Akta wizytacji dziekańskich parafii na Bukowinie dokonanych w r. 1828*, k. 34v. *Oдноśnie wiernych ormiańsko-katolickich: AEB, AV-20.2, nr 5, Akta wizytacji dziekańskich dek. Czerniowce (Bukowina) dokonanych w r. 1829*, k. 13.